

Milena Mileva Blažič
 Pedagoška fakulteta, Ljubljana
 UDK 82.091–343:398.47(161.1)=163.6)

Primerjalna analiza lika čarovnice v ruskih in slovenskih pravljicah – študija primera: Jaga baba in Pehta

Na osnovi primerjalne analize lika čarovnice, ruske Jage babe in slovenske Pehte, vidimo podobnosti in razlike. Četudi je slovenska Pehta poimenovalno bližja germanski Berhti, je vsebinsko povezana s slovansko Jago babo. Slovenski lik čarovnice kot Pehte ima več pozitivnih lastnosti kot slovanski in temelji na poligenetski teoriji, mozaično je sestavljen iz različnih intertekstualnih prvin. Slovenski lik čarovnice se je oddaljil od ruskega, ki je bil bolj namenjen odraslemu naslovniku, in je postavljen v visokogorsko okolje. Ob koncu 19. in v začetku 20. stol. je bilo visokogorsko okolje popularno v Srednji Evropi, npr. Heidi (1880–1881), prav tako so bile pogoste tudi pripovedi o pastirjih, predvsem zgodbe o dečku/deklci, ki se odpravi od doma in se na koncu vrne domov, kjer se njihova vloga redefinira. Vmesne dogodivščine so osredotočene na pogum, iznajdljivost in poštenost otroka sirote – v dobesednem ali prenesenem pomenu. Jaga baba pomaga Vasilisi, tudi Pehta pomaga Kekcu in Mojci. Jaga baba in Pehta se navezujeta na dvainpoltisočletno literarno tradicijo lika čarovnice, ki je univerzalen, obenem pa se je zaradi univerzalnosti bil sposoben aplicirati v skoraj vse kulture z razliko, da je v vsaki kulturi razvil svoje specifične kulturne prvine.

There are both similarities and differences between the Russian witch Yaga baba and the Slovene Pehta. Although the name Pehta is closer to the Germanic Berhta, in terms of content the Slovene witch is rooted in the Slavic Yaga baba. Slovene witches such as Pehta have more positive features than do Slavic witches. Polygenetic theory helps us see that folktales types are composed of various intertextual elements. The Slovene image of witches has deviated from the Russian, which was more aimed at an adult audience, while the Alpine environment is also different. At the turn of the 20th century, the Alpine environment was popular in Central Europe: stories such as *Heidi* (1880–1881) and tales of shepherds were also popular, especially stories about a boy / girl leaving home but finally returning, to have their role redefined. The intermediate adventures focus on the courage, ingenuity and integrity of the child orphans – in a literal or figurative sense. Yaga baba helps *Vasilisa the Beautiful*, while Pehta helps Kekc and Mojca. Yaga baba and Pehta are a type of witch related to a two-and-a-half millennia old literary tradition, which is universal: it has been adopted in almost all cultures, but each culture has introduced its own specific cultural elements.

Nastajanje pravljič

Na področju literarne vede in teorije pravljič obstajata dve poglavitni teoriji o nastanku pravljič. Prva je monogenetska, ki so jo zagovarjali Jakob in Wilhelm Grimm ter Theodor Benfrey (1809–1881). Menili so, da obstaja le en vir za nastanek pravljič, in sicer indoevropska, mitološko-migracijska in antropolopološka teorija. Druga je poligenetska teorija, njen zagovornik je francoski folklorist Joseph Bedier (1864–1938), ki pravi, da so pravljič nastale v različnih prostorih in so jih kultivirali nadarjeni pravljičarji. Zagovorniki te teorije so Edward Burnett Taylor (1932–1917), Andrew Lang (1844–1912) in James George Frazer (1854–1941). Jack Zipes je zagovornik poligenetske teorije in je v najnovejši knjigi pravljični tip ali motiv poimenoval pravljični mem, ki ima univerzalno jedro in je obenem sposoben replikacije (Zipes 2006: 8).

Lik čaravnice

Na osnovi primerjalne analize določenega tipa pravljice in njenih variant je bolj aplikabilna poligenetska teorija. Gre za tip, značilen za vse kulture, oz. univerzalni lik čaravnice, ki so si ga različne kulture svojevrstno prilagodile. Tudi najstarejša verstva sveta vsebujejo predstave o pramateri (*Magna Mater*) oz. darovalki življenja, ki je obenem dobra in slaba.¹ Jakob Grimm omenja staro pogansko božanstvo Perachtum (bleščeče božanstvo, ki razsvetljuje svet); ki obvladuje nebo in zemljo, v sredozimskem času pospeši toploto sonca, da bi s polno močjo razsvetljevalo zemljo.

Slovanski lik Jage babe

Pri Slovanih obstajajo različice tega božanstva, npr.: Mokoš, Mokoška, Matoha, Matoga, ki je slovansko žensko božanstvo cikličnega kroženja in obnavljanja, rodovitnosti, zaščitnica ženskih opravil (predenja, tkanja, pranja); *mok-* (moker, vlažen), *mot-* (navijati, presti), *motok* ali *motek* (vreteno). Mokoš (močvirska ptica) – staroslovanska Mokoš(-ka) (Kropej 2008) je zavetnica preje, tkanja in glasbe. Voda in preja imata osrednje mesto v kultu ženskega božanstva (*Mat syra* = vlažna mati zemlja), ki je hkrati strašno, vzbuja grozo, obenem pa je mati in bleščeča (Bercht) boginja. Obstaja tudi ne/posredna povezava z romansko Befano (iz epifanija). Rusi lik čaravnice poimenujejo kot baba Jaga, Jaga baba, Poljaki Jedzbaba, Belorusi baba Jaha, Slovaki Ježibaba, Čehi Jedu baba, Hrvati baba Roga, baba Hrka, Gradiščanski Hrvati Lizababa, Zurababa (Kropej 2008: 160–121, 325).

Slovenski lik Pehte

Na Slovenskem je poimenovanje Pehta novejšega izvora, saj je ime izposojeno iz germanske kulture (Frau Holle, Hola, Percht, Frau Bercht, Zlata baba, Pehtra baba, ruska Jaga baba ipd.) in temelji na starejšem izročilu oz. verovanju staroselcev in besedi baba. Različna poimenovanja srečamo tudi pri vzhodnih (Kvatrna baba, Pehtra, Torka, Četrtrka, Petka) in zahodnih Slovanih (Mokošin vrh). V slovenskem ljudskem izročilu najdemo številna poimenovanja za gore, osamelce, skalne previse in vrhove (Baba, Zlata baba). Tudi odkritje 45000 let stare piščali je najdeno v jami, poimenovani Divje babe nad reko Idrijco (Kropej 2008: 106).

Niko Kuret (1984: 135) meni, da je Pehta kot evrazijski lik skupno izhodišče sredozimkam indoevropskih narodov (stara evrazijska ljudstva so častila pramater oz. najvišje bitje ženskega spola, velika Mati, magna Mater, ki je bleščeča, svetla in zlata). Do kasnejše demonizacije njenega značaja (ambivalenten značaj) pride zaradi sprememb družbenih struktur in ekonomskih razmer (demonizacija ženskega numena). V procesu nastajanja je prišlo do prevlade negativnih potez, zato je hkrati svetla in temna. Kuret meni, da so razvojne faze numena (prezence) prvotno svetli dobri numen, potem temni hudobni demon in na koncu sekularizacija (iz verskega v posvetno),

1 Npr. babilonska Ištar, balto-polabska Živa, feničaska Astarta, frigijska Kibela, germanska Frigga, hetitska boginja podzemnega sveta, iranska Ardivisura Anahite, keltska Belestit oz. Belena, sirijska Atargatis, sumerska Inana idr. V starem Egiptu je Izida sestra in žena boga sonca Ozirisa (ljudi je naučila peke kruha, predenja in tkanja; je vešča čaranja in zdravilstva). V Noriku je boginja svetlobe, ki prinaša zdravje, skrbi za rojstvo ter razvoj ljudi in živali. Lahko jo primerjamo z antično in grško Hekato, Artemido, rimsko Diano, rimskodobno keltsko boginjo Carno, germansko Frau Percht oz. Befano. (Kropej 2008: 106–121, 325).

tako je postala pojem za demonsko voditeljico divje jage oz. divjega lova. Krščanstvo poimenuje bajeslovne predice kot sv. Jedrt, sv. Gertruda ter sredozimko kot Božja deklica, perica, nočna baba, nočna gospa. V Kranjski Gori v ustnem (in tudi pisnem) izročilu še vedno živijo pripovedke o Pehtri in Bedancu (ter Kosobrinu).

Slovensko poimenovanje Peht(r)a (Pehtara) je izpeljano iz germanskega poimenovanja Percht, Bercht (bleščeče, bleščeče oči) in slovanskega pojmovanje Jage babe, ki je naslonjeno na slovansko ljudsko izročilo (npr. lan, preja, voda) in prilagojeno specifičnemu okolju (npr. slovenskemu: alpska pokrajina, snežaki, slapovi, visoki skalnati vrhovi). Pehta je tako nov lik čarovnice, sinteza obstoječega lika čarovnice Jage babe in germanskega poimenovanja Percht, Bercht, za osnovno poimenovanje *Pehta* (gl. *Pehtra*) pa na Slovenskem najdemo še številna druga poimenovanja (Kropej 2008: 106–120; 325).²

Pehta je pojmovana kot žensko bajno bitje ambivalentne narave: kot prinašalka svetlobe je prijazna in lepa prikazen (stvn. perahtun: svetel, bleščeč), kot voditeljica duš mrtvih in gromovnica z železnim nosom ipd. pa je strašna, povzroča nevihte, dela sneg (Kropej 2008: 325). Njeni obhodi, ki jih ponekod uprizarjajo na večer pred tremi kralji, naj bi prinašali rastlinsko in živalsko rodovitnost. Pehtra hodijo po hišah ali se podijo (jagajo) po vasi. V ljudskem pripovedništvu se Pehtra baba pojavlja kot voditeljica divje jage ali kot stroga varuhinja ženskih opravil, predvsem preje, tkanja, pranja. Po raziskavah Kureta naj bi izhodišče za sredozimke indoevropskih narodov predstavljal evrazijski lik pramatere (*Magna mater*), numen ženskega načela, ki naj bi pred tisočletji nastal v družbenih strukturah, kjer je dominirala žena (Kuret 1984: 135). Pod vplivom novih družbenih razmer pa se je njena narava demonizirala, dokler se ni njen lik sčasoma pokristjanil (sv. Lucija) in sekulariziral, tako da je postala pravljичna oseba (Kropej 2008: 107).

Lik čarovnice v indeksu pravljичnih tipov

Predstavnik folklorističnega pristopa sta finski znanstvenik Antti Aarne (1867–1925) in ameriški Stith Thompson (1885–1976). Slednji je eden izmed vodilnih znanstvenikov na področju ljudskega izročila. Napisal je številne knjige, njegovo najbolj znano delo je *Motif-Index of Folk-Literature*, ki ga je pisal med letoma 1932 in 1937. Za izhodišče je uporabil indeks motivov finskega folklorista Antti Aarneja (1867–1925, prvič objavljen leta 1910), ki ga je Thompson prevedel leta 1928, ga razširil in dodal nove tipe in variante. Dopolnjen indeks je izšel leta 1961 in je poznan kot Aarne-Thompsonov indeks ali AaTh ali še krajše AT. K začetnicama se po navadi doda še številka, in sicer AT 303 (motiv dvojčka), AT 327 (Janko in Metka), AT 410 (Trnuljčica), AT 709 (Sneguljčica). Leta 2004 je nemški znanstvenik Hans Jorg Uther indeks dopolnil in odslej se imenuje Aarne-Thompson-Uther ali ATU-sistem. Na osnovi ATU indeksa pravljice o Jagi babi ne sodijo v enotno kategorijo motivov, ampak so razdeljene na različne tipe pravljic o čarovnicah, kar tudi potrjuje poligenetsko teorijo.

² Pehtra baba, Pehtra, Pehtrna, Perhtra, Pjehtrna, Pjerta, Pirta, Perta, Pjehtra biba, Pjihtra biba, Pehta, Pehta krulja, Vehtra biba itn.

V indeksu ATU 334 najdemo motivno prvino, ki se povezuje z likom Jage babe, in sicer *gospodinjstvo čarovnice* (Uther 2004: 225). Gre za kombinacijo pravljicnih tipov 332 (dekle/ženska običe (starejšo) kanibalsko žensko) ter 333 (dekle/ženska vidi grozljive stvari (ograja iz kosti, sod poln krvi, čarovnico z živalsko glavo ipd.)). Podobne in hkrati različne prvine vsebuje motiv čarovnice iz Grimmove pravljice *Janko in Metka*; hiša iz medenjakov (ATU 327A) pa predstavlja gastronomsko utopijo. Tip pravljice št. 1845 je motiv ženske zdraviteljice (pri Vandotu *Pehta ozdravi Mojco*), tip 320 govori o kraji zelišča iz čarovničnega vrta (pri Vandotu Kekec ukrade Pehti kapljice za oči), kraja otrok (brata, sestre, hčerke, sina, ribiča ...) je v številkah 327A, 327C, 327F, 327G, 403C, 425B, 480A*, 710, dokaj pogost je motiv stare ženske (ATU 442), motiv rešitve iz ujetništva pri čarovniku s petjem je št. 555 (pri Vandotu Mojca poje pesmi Pehti), ženska da čarobni predmet v znak hvaležnosti za prijaznost ATU 571 (pri Vandotu Pehtino zdravilo Mojci), kraja otrok ATU 710 (pri Vandotu Pehtina kraja otrok), motiv ATU 480 dobro in hudobno dekle (služenje dobrega dekleta pri Frau Holle) (Uther 2004: 281).

Primerjalna analiza lika Jage babe in Pehte

V ruskih ljudskih pravljicah Aleksandra Nikolajeviča Afanasjeva *Ruske pravljice* (1855–1864, 8 zvezkov)³ je lik čarovnice Jage babe osrednji pravljicni lik. Najbolj izrazito je opisana in predstavljena v pravljici *Vasilisa Prekrasna*. Jaga baba živi v gozdu, ki v ljudski pravljici simbolizira prostor preizkušenj, težav, kjer protagonist sreča ali pomočnika ali nasprotnika. Gozd je tudi simbol drugega sveta ali sveta mrtvih. Jaga baba je pomočnica ali nasprotnica tistih, ki zaidejo v gozd oz. na njeno območje. Lahko simbolizira dobro (Vasilisi da luč) ali zlo (kanibalizem). Kot čarovnica lahko uporablja svojo pravljicno moč za dobro in/ali slabo. V ruski pravljici je Jaga baba kanibalka (*Janko in Metka*) ali mačeha (*Sneguljčica*). V *Vasilisi Prekrasni* je mačeha pasivna morilka, ki pošlje Vasiliso Jagi babi, da jo le-ta umori.

Jaga baba

Glavni atributi Jage babe v ruskih pravljicah so njene koščene noge, kar simbolizira dihotomijo (neživo : živo), koča na piščančjih nogah, kar simbolizira ostanke totemskih prednikov, in možnar, ki ga uporablja kot prevozno sredstvo ali čarovni predmet. Pogosto je predstavljena tudi s tradicionalno pojmovanim ženskim delom, npr. predenjem, ki jo povezuje z asociativno oddaljenim pojmovanjem boginje usode. V nekaterih pravljicah je čuvajka vode življenja, živi v koči na ptičjih nogah, z ograjo iz lobanj. Najpogosteje jaha po zraku v možnarju ali železnem kotličku. Tako kot večina čarovnic v ljudskih pravljicah ima tudi Jaga baba dvojno vlogo: lahko je nasprotnica ali pomočnica. Običajno grozi, da bo junaka pojedla, vendar kasneje z njim deli obrok, zato jo junaki spreminjajo v zaveznico. Jaga baba junakom, najpogosteje junakinjam, deli tudi nasvete in pomaga s čarobnimi rekviziti (zdravilo), vendar šele potem, ko subjekt izpolni (tri) naloge. Najpogosteje je predstavljena kot stara (zlobna) čarovnica v opoziciji z mladim (dobrim) dekletom. Velikokrat jo glavna junakinja ali protagonistka ukane in pobegne ali z njenim dovoljenjem odide. V ruski pravljici *Čarobne gosi* Jaga

³ V slovenščini je izšel izbor 68 pravljic z ilustracijami Ivana Jakovljeviča Bilibina (Afanasjev, Aleksander Nikolajevič, 2007: *Ruske pravljice*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba (Zbirka Veliki pravljicarji). 239–249.

baba ugrabi otroke, kar je motivna povezava s slovenskim likom Pehte. Njeni najpogostejši atributi so kraja, kuhanje in jedenje žrtev, najpogosteje otrok; v slovenski različici krade le neposlušne otroke, ko se spremenijo iz »porednih v pridne«, jih socializirane vrne domov.

Pehta

V slovenskih ljudskih pravljicah se lik čarovnice pogosto pojavlja, vendar je posebej zanimiv v seriji fantastičnih pripovedi *Kekec* avtorja Josipa Vandota (1884–1944).⁴ Za pričujoči prispevek je najbolj zanimiva originalna Vandotova fantastična pripoved *Kekec na volčji sledi*.⁵ Besedilo je bilo prvotno objavljeno v reviji *Zvonček* in obsega 121 strani. Je sodobno, ker je nastalo v 20. stol., in pravljичno, ker vsebuje domišljajske oz. pravljичne like, npr. lik čarovnice (Pehta), lik divjega moža itn. Čeprav so razlike med realnimi in fantastičnimi liki rahlo zabrisane, je dejstvo, da besedilo vsebuje čarobni rekvizit oz. čarobni napoj – zdravilo za Mojčino slepoto. Besedilo je pripovedka, ker je postavljeno v stvarno okolje, iz neposrednih (Škrlatica, Špik) in posrednih besedilnih signalov (vrhovi, doline, podnebje, visokogorski pašniki) se da določiti kraj (Julijske Alpe) in čas dogajanja (konec 19. in začetek 20. stol.). Besedilo se navezuje na model obsežne sodobne pravljice oz. fantastične pripovedi, kot je npr. Heidi (1880–1881) švicarske pisateljice Johanne Spyri (1827–1901). V času med obema svetovnjima vojnama je bilo na Slovenskem tovrstno pisanje fantastičnih pripovedi popularno; postavljene so v specifično kulturno okolje, npr. alpski svet, ali specifično pokrajinsko okolje, npr. Pohorje (Jože Tomažič: *Dravska roža*, 1943; *Drvarka Marija*, 1943; *Botra vila*, 1944; *Mrtvo srce*, *Čarovničina hči*, 1944; *Orglarjev sin*, 1944).

Torklja Triborklja

Josip Vandot v pravljici *Pri Torklji Triborklji*⁶ omenja lik čarovnice, ki ga lahko umestimo med Jago babo in Pehto. Famo o Torklji, ki domuje pod Črnim vrhom, poznajo vsi, tudi deklica Maruša v pričujoči pravljici (»A, o Torklji Triborklji si pa gotovo že slišala«). Njena glavna in obenem izvirna značilnost so trije obrazi: črn, dober in kamnit. V resnici ni tako hudobna, kot jo predstavljajo drugi – deklico Marušo imenuje Marušica, jo pogladi po laseh itn. Torklja »odprhuta« iz veže, Maruši postreže s hrano (beli kruh, mleko, rožna gnjat, smetana). Torklja ima šest sester, ki stanujejo v najstrmejšem jarku Črnega vrha, kamor še ni priplezal in ne bo priplezal živ človek. Pravi, da so sestre tako podivjane kot ona, vidijo le divje koze, ki »varno plezajo po mrkih skalah«. Vandot povezuje Torkljo Triborkljo s črnim vranom, tako kot Afanasjev Jago babo s črnim jezdecem.

4 Josip Vandot je začel objavljati okrog leta 1900 v *Domu in svetu*, za otroke pa v reviji *Zvonček*. Na začetku je Vandot pisal pesmi in uporabljal psevdonim Slavin Cvetko. Prve objave o Kekcu so bile v reviji *Zvonček* (*Kekec na hudi poti*, 1918; *Kekec na volčji sledi*, 1922; *Kekec nad samotnim brezdnom*, 1924). V knjižni izdaji je Vandot objavil tudi druge knjige, v zvezi s Kekcem pa še *Kekec z naših gora* in *Na hudi poti*, 1936, vse ostale so izšle posthumno. Po letu 1950 je bilo zanimanje za avtorja in Kekca zaradi ekranizacije treh zgodb (*Kekec*, 1951; *Srečno, Kekec*, 1963 in *Kekčeve ukane*, 1968) ponovno oživljeno. Za štiri slikaniške izdaje je Vandotova besedila priredil France Bevč: *Kekec gre na pot*, 1970, 1982; *Kekec se vrne*, 1970; *Kekec in botra Pehta*, 1970, 1982 in *Kekec ozdravi Mojco*, 1970 oziroma vse štiri skupaj v eni obsežni slikanici *Kekčeve zgodbe*, 1973, 1975, 1977, 1977, 1979, 1983 z ilustracijami Maričke Koren. Kasneje je za slikaniško knjižno obliko nekaj zgodb avtorsko predelal tudi Andrej Rozman (1956–), ilustriral pa Zvonko Čoh: *Kekec in Pehta*, 2000; *Kekec in Bedanec*, 2001 in *Kekec in Prisank*, 2002.

5 Besedilo je leta 1922 izhajalo v reviji *Zvonček* (23/1–12).

6 Vandot, Josip, 1936: *Pri Torklji Triborklji*. *Zvonček* 37/9. 197–202.

Torklja je šla okrog mize in Maruša se je čudila, ker na Torkliji ni videla več treh obrazov, temveč samo enega, ki je bil mil in prijazen, da nikoli tega.

»Teta, ali res nimate več treh obrazov? je vprašala zavzeta. »Glejte, kamenitega ni več, še manj pa črne- ga. Kam ste ju dali, teta?«

Triborklja se je posmehnila in pokimala z glavo. »Prav, prav, da ju ne vidiš več,« je odvrnila. »Seveda imam še tri obraze, a ti jih ne vidiš, ker si se jim privadila. Veš, kdor se privadi mojemu črnemu obrazu, se privadi vsaki nesreči v življenju, pa jo prenaša, kakor je treba. Kdor se privadi kamnitemu obrazu, se ne ustraši nobenih udarcev, ki jih z njimi usoda tepe v življenju, temveč jih prenaša s prav takim obrazom, kakor je moj tretji. Pa živi zadovoljno in veselo, kakor boš živela ti, ki si se privadila mojim obrazom, le ne boj se Maruša! Torklja Triborklja se ne zlaže nikoli.« (Vandot 1936: 201.)

Motiv čarovnice s tremi obrazi (črn, dober in kamnit) je izviren Vandotov prispevek, ki morebiti temelji v ljudskem izročilu, vendar je zanj težko najti podobne vzporednice v motivnem indeksu pravljic.

Maskulinizacija Jage babe in Pehte

Podobnosti Jage babe in Pehte so naslednje: obe sta starejši, samski ženski, ki živita v gozdu. O njiju krožijo govorice, da kradeta, strašita in žreta otroke, imata služabnike (Vasilisa *služi*, Kekec je *hlapčič*), pojavljata se v dihotomiji z otroci. Otroci so najpogosteje sirote v dobesednem ali prenesenem pomenu in so tudi arhetip ranjenega otroka (Vasilisa ima zlobno mačeho, Mojca je slepa). Zanimiva podobnost je tudi v maskulinizaciji Jage babe in Pehte. Ženskam, ki živijo same in so neporočene, pripisujejo moške značilnosti. Pravzaprav je to diskriminacija žensk, ker živijo netradicionalno, se jih označi, da so čarovniške, čudaške, grde, neurejene, stare. K maskulinizaciji spada tudi lastnosti, ki jih imata Jaga baba in tudi Pehta, npr. fizična moč, pretepanje otrok, smrčanje.⁷

Podobnosti in razlike

Med Jago babo in Pehto so tudi razlike. Jaga baba živi sama, Pehta pa ima volka in hkrati posluša Mojčino petje, kar govori o njeni socializaciji in kasnejšem nastanku dela, saj je to poetološka ali orfejska tematika. Jaga baba živi v pragozdu, Pehta visoko v gorah (alpski svet). Ključna razlika je, da je Jaga baba bolj negativna (prevladuje zlo), Pehta pa bolj pozitivna (prevladuje dobro), Pehta si v samoobrambi sama zažge črno hišo in se preseli v novo domovanje, belo hišo. Pehtin lik je tudi bolj pozitiven, povezan je z zbiranjem zdravilnih zelišč, Pehta pripravi zdravilne kapljice proti slepoti in tako pomaga Mojci. Pehta otroke pridrži le za določen čas, kar lahko razberemo iz njenih besed: »Dobri otroci se me nikoli niso bali,« je rekla Pehta. »Samo poredne otroke sem lovila in jih zapirala v kočo. Toliko časa sem jih imela zaprte, da so postali pridni in dobri, nato sem jih izpustila.« (Vandot 1922: 2008.) Vasilisi je pri osmih letih umrla mati in ko je prišel čas, da postane nevesta, je morala k Jagi babi. Pri Vandotu ni navedbe ne Mojčinih ne Kekčevih let, sklepamo, da sta otroka (deček in deklica) in ne mladenič in mladenka.

⁷ V hrvaščini obstaja tudi poimenovanje Baba Hrka (*hrkati pomeni smrčati*); Levec, Fran, 1882: Vračara ili Baba Hrka. *Ljubljanski zvon* 2/7.

Na povezanost Vandotovih besedil s strukturo ljudske pravljice pri ruskem znanstveniku Vladimirju Proppu opozarja tudi Hladnik (1980: 311–324), ki najde podobnosti in razlike med Proppovim modelom ljudske pravljice, na osnovi katerih temeljijo tudi Vandotova besedila, in njegovimi avtorskimi pravljicami oz. pripovedkami. V teoriji mladinske književnosti je osnovna razlika med pravljico in pripovedko ta, da je v slednji možno neposredno in posredno določiti čas in kraj dogajanja (Škrlatica, Špik itn.).

Intertekstualnost motivov

Slovenska obsežna pravljica oz. fantastična pripoved *Kekec na volčji sledi* je sestavljena mozaično, prav tako sta kompleksno sestavljena tudi oba lika čaravnice – Jage babe in Pehte.

1. Motivno-tematsko izhodišče je asociativno povezano tudi z mitom o Prometeju (8. stol. p. n. št.), ki je grškim bogovom ukradel ogenj z Olimpa, podobno kot veliko kasneje Vasilisa Prekrasna, ki je prinesla ogenj v lobanji. Ogenj je lahko prisposoda za znanje, izkušnje, veščine (kuhanje, pranje, pospravljanje) oz. socializacijo v pragozdu, saj se je kot socializirana ženska oziroma nevesta vrnila k mačehi. V eni izmed variant nese ogenj mačehi in njenima hčerkama. V drugih variantah odide k stari samski ženski in stanuje pri njej. Naroči ji, naj zasadi lan, ki ga kasneje prede, tke in iz njega sešije umetelne srajce za carja, kar govori o prenašanju veščin, znanja, sposobnosti in priprav na novo vlogo v Vasilisinem življenju – poroko s carjem.

2. Motiv sirene iz Homerjevega Odiseja (deklice, ki je od pasu navzdol ptica ali riba in z zapeljivim petjem vabi človeka ter ga pogublja) lahko razberemo iz izjave: »Pehta!« je menil Rožle. »Tako poje, da bi naju privabila.« (Vandot 1922: 80.)

3. Tudi motiv čaravnice Kirke, ki živi v jami, se povzuje s Pehto, ki v nekaterih variantah živi v jami, v drugih pa v gozdu. Kirka živi na otoku, ki je simbol za izoliran prostor. Na začetku je hudobna, potem pa postane Odisejeva zaveznica in mu pomagala priti med Scilo in Karibdo. Kirka je spreminjala ljudi v živali s pomočjo čarobnih (zeliščnih) napitkov.

4. Orfejsko motiviko lahko povežemo z Mojčinim petjem, s katerim je očarala Pehto: »Jaz sem Pehta. Lepo ti bom stregla. Jagode boš zobala in mi pela.« (Vandot 1922: 71.)

5. V motivu Torklje Triborklje, ki je literarni lik med Jago babo in Pehto, Vandot izvirno navezuje tri obraze lika čaravnice (črn, dober, kamnit) z oddaljeno intertekstualno povezavo z Niobinim kamnom, ki je motiv za spremembo živega (človeka) v neživo (kamen).

6. Lik Jaga v Shakespearovi drami *Othello* (1603–1604) je negativen; je divji, neukročen in se na ravni poimenovanj in karakterizacije (npr. ambivalenca) navezuje na lik čarovnika oz. čaravnice.

7. Dominantnen lik čaravnice v ljudski pravljici *Janko in Metka* (1812, 1857) se preko motiva čaravnice posredno povezuje z rusko Jago babo in slovensko Pehto. Motiv Pepelke (1812) se povezuje z Vasiliso preko motiva trpinčene hčerke.

8. Matija Valjavec (1831–1897) se v ljudski pravljici v verzih z naslovom *Pastir* (1900) v začetnem delu navezuje na uvod v *Kekca* in njegovo pastirsko življenje ter služenje pri Korošču.

9. Velik vpliv na obsežne sodobne pravljice ali fantastične pripovedi s planinskim kronotopom je imela švicarska avtorica Johanna Spyri z delom *Heidi* (1880–1881).

10. Podobnost in hkrati razlika med motivoma Jage babe v ruskih pravljicah in Pehte v slovenskih

pravljicah je, da je z Jago babo povezan motiv ognja, s Pehto pa motiv vode. Obe prvini – ogenj in voda – sta nenadomestljivi prvini za življenje in obstoj ljudi.

Poimenovanje Jaga baba je v slovenskih pravljicah redko, najdemo ga pri Ivanu Bučerju v pravljici z naslovom *Srebrnokrilec* iz zbirke *Koča na robu*. Tu se dobesedno pojavlja lik čarovnice z imenom Jaga baba, ki čuva belo kožo z zlato krono na glavi, živi v gradu pod vrhom ledene, strme in visoke gore. Če vidi človeka, ga zmelje in stolče v prodec. Jaga baba nikoli ne spi, le zadrema in počiva. Tudi pri Bučerju je Jaga baba stereotipna (grda in stara) in maskulinizirana (smrči, da se trese gora in piš prevrača kamenje). Lik Jage babe je negativno pojmovan, poudarjeno je, da spi v skednju v kotlu (v ruski varianti v možnarju), kuha hudo uro in da ima za slemenom zataknjene strele. Ko se je glavna književna oseba (fant) že tretjič priplazila v skedenj, se je Jaga baba zbudila in zatulila: »Hú, hú – človek je tu!«, kar je intertekstualna povezava z rusko pravljico *Vasilisa Prekrasna*, ko reče: »Fuj, fuj, ruski duh voham! Kdo je tukaj?« V ruski varianti piše: »Iz gozda se je prikazala Jaga Baba – pripeljala se je v možnarju, s tolkačem je poganjala, z metlo sled zametala.« V Bučerjevi inačici oz. v obeh variantah ima orodje/orožje: v ruski tolkač, v slovenski gorjačo. »Potem je popadla gorjačo in zamahnila po njem, da bi ga stolkla v prodec, on pa je odskočil in se pokrižal, Jaga baba je pa udarila v prazno na tla, da se je bat preklal.«

Pri Afanasjevu živi Jaga baba v koči z ograjo iz človeških kosti, na konicah so nataknjene človeške lobanje z izbuljenimi očmi, vrata imajo človeške noge, zapahi so človeške roke, namesto ključavnice so usta z ostrimi zobmi. Zato Vasilisa obnemi od groze in obstane kot vkopana. Takrat pridrvi še jezdec: ves črn, oblečen v črno in na črnem konju. Pridirjal je do babinih vrat in izginil, kot bi se udrl v zemljo.

Znočilo se je. A ni bilo dolgo temno. V vseh lobanjah na ograji so se zasvetile oči in na jasi je postalo svetlo kot podnevi. Vasilisa je zadrhtela od strahu, a ker ni vedela, kam naj zbeži, se ni premaknila. Kmalu se je v gozdu zaslišal strašen hrup: drevje je pokalo, suho listje je šumelo. Iz gozda se je prikazala Jaga Baba – pripeljala se je v možnarju, s tolkačem je poganjala, z metlo sled zametala. Prišla je do vrat, se ustavila, povohala okrog sebe in zakričala: »Fuj, fuj, ruski duh voham! Kdo je tukaj?« (Afanasev 2007: 242.)

Vrata so se odprla in Jaga Baba se je brizgajoč zapeljala na dvorišče. Za njo je šla Vasilisa. V izbi se je Jaga Baba pretegnila in rekla Vasilisi: »Postrezi tisto, kar je v peči. Lačna sem.« (Afanasev 2007: 242.)

»Dobro,« je rekla Jaga Baba, »da sprašuješ samo o tistem, kar si videla zunaj, ne pa na dvorišču. Ne maram, če kdo zunaj pere moje umazano perilo, preveč radovedne požrem! Zdaj pa bom jaz tebe vprašala: kako se ti posreči opraviti vse delo, ki ti ga naložim?« (Afanasev 2007: 243.)

Vasilisa je prižgala baklo pri lobanjah, ki so bile nataknjene na ograjo. Začela je nositi iz peči in streči Jagi babi. Preden se Jaga baba odpravi spat, ji naloži delo za naslednji dan nato pa zasmrči. Književno dogajanje je osredotočeno na tradicionalna opravila Vasilise:

»Ko bom zjutraj odšla, moraš počistiti dvorišče, pomesti kočo, skuhati kosilo in oprati perilo. Pojdi v kaščo, vzemi četrt pšenice in jo očisti plev. Glej, da bo vse narejeno, sicer te požrem!« (Afanasev 2007: 243.)

Pri Vandotu Pehta živi v samotni črni koči, po samozažigu le-te živi v novem domovanju v gorski beli koči, ki jo osvetljujejo mesečni žarki. Vandotova Pehta je grozna, huda, stara, hudobna, krade

otroke, hkrati pa je tudi dobra (nabira jagode za slepo Mojco), ima volka, odlično sliši, ima zdravilo za slepoto, samoobrambno zažge lastno kočjo (ta ogenj je asociativno oddaljen in hkrati povezan z motivom ognja pri Jagi babi) in se preseli v belo kočjo na travniški planoti.

Pri Rozmanu Pehta živi pod Špikom, lovi otroke in jih potem žre, kar je negativno. Pozitivno jo ocenjuje Mojca, ki pravi, da Pehta ni nobena coprniška hudoba, da je bila z njo zelo prijazna, da ji je dobro kuhala in pripovedovala pravljice o velikanih in gozdnih vilah. Zanimivo je, da v Rozmanovi inačici Kekec udomači volka, poimenuje ga Rumcelj in ga da Mojci. Ko je Pehta požgala svojo kočjo, je živela v votlini. Votlina je bila prostorna in lepo urejena, tako da je bilo v njej celo nekaj sob. Pehta je kuhala različne zvarke, vsak tretji ali četrti dan pa je že navsezgodaj odšla in se vrnila šele zvečer s svežo hrano in zelišči.

Binarnost lika Jage babe in Pehte

V skladu z *Morfologijo pravljice* (1928, 2005) ruskega strukturalista Vladimirja Proppa je možno najti parnosti oz. nasprotja tudi v samem liku Jage babe in Pehte. Jaga baba je obenem dajalec (daje luč/ogenj, kar je motivno-tematska reminiscenca Prometejevega ognja) in prejemnik (sprejme Vasiliso), hkrati je dobrodejna in škodljiva, ves čas dogajanja imamo protipomenski cikel prihoda in odhoda, zastavlja vprašanja in odgovarja. Pravljичni lik Jage babe in Pehte v osnovi zaznamujeta dva protipomenska tipa ženske, slabe in dobre. Oba pomena sta se razvijala vzporedno, v določenih kulturah sta si podobna ali različna. V ruski kulturi je Jaga baba bolj negativen lik, v slovenski kulturi pa je Pehta v mladinski književnosti bolj pozitiven lik.

»Dobro,« je rekla Jaga Baba, »saj ju poznam. Najprej nekaj časa živi in delaj pri meni, potem pa ti dam ogenj. Če ne te bom požrla!« (Afanasev 2007: 243.)

Pri Vandotu je Pehta na začetku negativen lik, na koncu pa so poudarjene tudi njene pozitivne lastnosti. Kekec reče:

»Sicer Pehta ni napačna in ni hudobna.« (Vandot 1922: 182.)

»Saj pravim — skoro žal mi je, da gre odtod. Saj ni bila hudobna. Lepo je ravnala z mano in skoro se kesam, da sem ji strgal korenček ... Pa gre nocoj v daljne kraje in nemara ji je hudo, ker mora iz naših krajev. Pa kaj morem jaz za to? Čemu me je pa ugrabila? Da me je pustila v miru, pa bi še danes lahko domovala tam pod Špikom.« (Vandot 1922: 286.)

Pri Rozmanu je Pehta pozitivno pojmovana:

A hodili sta zelo zelo dolgo, preden je končno neznanka Mojco posadila v mehke mah in ji napolnila dlani s tako sladkimi jagodami, kot je obljubila. In potem ji je polnila dlani tako dolgo, dokler se ni Mojca gozdnih jagod prav do sitega najedla. »Nazaj grede te bom pa kar nesla, da bova šli hitreje,« je rekla neznanka potem. In je vzela Mojco v naročje tako nežno, da je ta od ugodja prav hitro zaspala. (Rozman 2000: 15.)

Motiv gastronske utopije

Gastronska utopija ali jedilnik Jage babe v ruski pravljici je naslednji: ljudi je jedla kot piščance:

Začela je nositi iz peči in streči Jagi Babi. Hrane je bilo dovolj za kakih deset ljudi. Iz kleti je prinesla kvas, medico, pivo in vino. Starka je vse pojedla in popila. Vasilisi je pustila samo malo zeljne juhe, krajček kruha in košček svinjine. (Afanasev 2007: 243.)

Gastronska utopija Pehte v slovenski pravljici je pečenka in medena potica, ki jo Vandot imenuje potičica (raba dvojnih pomanjševalnic je značilna za ljudsko slovanstvo), omenja tudi med kot tipično slovansko prvino (Jaga baba pije medico), v povezavi s slovensko oz. slovansko prvino (medeno potico in medenim kolačem).

Mati mu je rekla prav prijazno: »Kekec, jutri ti spečem najboljši kolač, ker si bil tako priden in pogumen. Veš, samega meda bom dejala v kolač, da se malo posladkaš. Saj si zaslužil, pošteno zaslužil.« (Vandot 1922: 117.)

In Pehta je vodila Kekca v veliko izbo, ki je bila opravljena prav preprosto, kakor so opravljene vse kmetiške izbe. Samo čedno je bilo vse in nikjer ni bilo niti najmanjšega praška. Kekec je sedel za mizo, ki je bila belo pregrnjena Pehta mu je prinesla skodelico toplega mleka, sirovega masla in belega peciva. Kekec si ni dal prigovarjati, ker je bil resnično lačen. (Vandot 1922: 176.)

In Kekec je jedel tako imenitno kot še nikoli. Kar načuditi se ni mogel dobrim jedilom, ki so se kadila na mizi iz lepih skled. Zato je bil dobre volje. (Vandot 1922: 182.)

»A ker si moral prestati toliko strahu, ti spečem danes medeno potičico. Veš, zato, da ne boš javkal in se cmeril.« (Vandot 1922: 182.)

Pri Rozmanu je gastronska utopija nekoliko manj v ospredju, bolj je izpostavljeno to, da Pehta hrani Kekca s pečenko, Kekec pa jo daje volku, zasledimo premik od surove rastlinske hrane (jagode) k pečeni slani hrani.

Specifične kulturne prvine

V ruski pravljici zasledimo specifične kulturne prvine, ki so vezane na zemljepisne značilnosti (rob pragozda), domovanje (koča, kamrica, ograja, ogenj, hiša, zemlja, dvorišče, izba, sveča, peč, možnar, tolkač, metla) in civilizacijo (gredice, zalivanje zelja, prinašanje vode, kurjenje peči). Moški književni osebi sta oče, ki je trgovec in trguje v daljnih deželah, kar predstavlja njegovo odsotnost in je stalnica v številnih pravljicah (odsotnost očeta in odrešitev odgovornosti za hčerko), in car, do katerega Vasilisa ne pride neposredno, ampak prek lastne socializacije pri Jagi babi in kultivacije lana v laneno srajco, torej preko tradicionalnih ženskih opravil (tkanje, šivanje) z motivom ugajanja moškemu – carju. Ruska pravljica ponazarja tudi rusko patriarhalno, sicer kristijanizirano družbo, lik očeta, ki je trgovec, in smrt matere, očetovo poroko z mačeho, njeni dve hčeri ter različna tradicionalna opravila (klekljanje, predenje, pletenje, tkanje, šivanje srajce) in predmete (lan, statve, šivanka). Vasiliso v pravljici rešuje le punčka, ki jo ima v žepu in o kateri je Clarissa Pinkola Estes

obširno pisala v knjigi *Ženske, ki tečejo z volkovi* (2003). Punčka predstavlja njeno intuicijo, je pa tudi simbol prometejske naloge: prinesiti ogenj, ki simbolizira razsvetljenje, znanje, veščine, toplino, soočenje znanja in strahu pred znanjem (oganj v lobanji).

V slovenski pravljici zasledimo specifične kulturne prvine, značilne za dogajalni prostor, predvsem visokogorske zemljepisne značilnosti Julijskih Alp: goščava, trata, hrib, vrh hriba, vrec, kosa, pastir, dolina, snežniki, borovci, drveči/gorski potok, gorski potok, ruše, skalovje, pogorje, Gmajnica, Rovte, Špik. Od zgodovinsko pomembnih prvin so zanimivi podatki o otrocih pastirjih, pastirjih, služenju otrok, vaščanih, značilnostih visokogorja. Na področju družbe so omenjene specifične kulturne prvine (pastirji, hlapčiči, služenje, pretepanje otrok), razmerja med osebami (oče, mati, sin, hči, sestra, stric) ter predmeti (cula, sveča, izba, skedenj). Kot tipično slovenske značilnosti najdemo predvsem citre in medeno potico. Ravno med je tista specifična prvina, ki je značilna tudi za rusko pravljico. V slovenski pravljici so omenjene še hruške, jagode; čebele, metulji; medena potica; citre, piščalka, pesmi, petje.

Na osnovi primerjalne analize specifičnih kulturnih prvin vidimo, da sta prvini književnega prostora podobni, hkrati pa kulturno specifični: pragozd – goščava; kamrice – izbe. Otroci so v obeh pravljicah pojmovani kot služabniki. V ruski pravljici je deklica Vasilisa v družini trpinčena, pri Jagi babi pa služi (kuha, nosi vodo, pere perilo, zaliva zelje itn.), njena socializacija je osredotočena na tradicionalno žensko socializacijo ali gospodinjstvo. Šele v drugi inačici imamo nadgradnjo prvotnega motiva in motiv predenja, tkanja in šivanja, kar govori o namenski kultivaciji. Tudi v pravljici *Kekec na volčji sledi* so v ospredju piščalka, citre, pesmi in petje, kar govori o kasnejšem nastanku besedila, čeprav tudi Kekec *služi* morebitni človekovi potrebi po umetnosti in brezinteresnem ugajanju po pesmi in petju.

Zaključek

Primerjalna analiza lika čarovnice v ruski pravljici *Vasilisa Prekrasna* in slovenski *Kekec na volčji poti* je pokazala na podobnost med ruskim in slovenskim likom, hkrati pa tudi na pomensko razliko. Četudi slovensko poimenovanje izhaja iz germanskega, se vsebinsko navezuje na rusko pojmovanje, od katerega se je tudi oddaljilo. Slovenski lik čarovnice je manj negativen, ker je v osnovi namenjen mlajšim naslovnikom kot ruska pravljica iz srede 19. stol.⁸ Lik čarovnice je arhetip, ki je univerzalen in se pojavlja skoraj v vseh kulturah. Nastajal je poligenetsko in svoje univerzalno jedro ali pravljичni gen, po Jacku Zipesu, prilagajal vsaki specifični kulturi. Ker je univerzalen motiv, je v specifičnih kulturah visoko aplikabilen in obenem sposoben prilagajanja. V slovenski kulturi je lik Pehte postavljen v visokogorje, v tipično alpsko pokrajino, kjer se je rahlo oddaljil od slovanske Jage babe (rob pragozda) in postal bolj pozitiven. Iz istih razlogov je za slovensko filmografijo postal zanimiv tudi Kekec (*Kekec* 1951, *Srečno, Kekec*, 1963 in *Kekčeve ukane*, 1968), zato ni naključje, da je tudi lik čarovnice Jage babe doživel številne medijske predelave.

⁸ Posnet je bil kratki ruski animirani film z naslovom *Mala Vasilisa*, režiserke Darine Shmidt (1983) (Melnitsa Animation Studio, Petersburg). Animirani film je dostopen tudi mladim slovenskim naslovnikom, ker je izšel na DVD Slon 3, ki je priloga revij *Cicido* in *Ciciban*. Film je na festivalih otroškega in/ali mladinskega filma dobil številne nagrade in imenitno upodablja lik čarovnice Jage babe.

Literatura

- AFANASJEV, Aleksandr Nikolaevič, 2007: *Ruske pravljice*. (Ilustriral Ivan Jakovljevič Bilibin.) Ljubljana: Mladinska knjiga.
- BUČER, Ivan, 1941: *Koča na Robu*. Ljubljana: Založba Viharnik.
- ESTES PINKOLA, Clarissa, 2003: *Ženske, ki tečejo z volkovi*. Nova Gorica: Eno.
- HLADNIK, Miran, 1980: Shema in značilnost Vandotove planinske pripovedke. *Slavistična revija* XXVIII. 311–324. <http://lit.ijs.si/vandot.html/>
- HLADNIK, Miran, 2009. *Zgodovinski roman*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. <http://www.ff.uni-lj.si/oddeleki/slovenistika/mh/szr.pdf/>
- KROPEJ, Monika, 2008: *Od ajda do zlatoroga: slovenska bajeslovna bitja*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva.
- KURET, Niko, 1984: *Maske*. Ljubljana: Cankarjeva založba in Znanstveno raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje.
- PROPP, Vladimir, 2005: *Morfologija pravljice* (Morfologija skazki, 1928). Ljubljana: Studia humanitatis.
- Slon 3 (Videoposnetek), 2009: Osem animiranih filmov: izbor animiranih filmov iz otroškega programa Slon na Mednarodnem festivalu animiranega filma Animateka. Ljubljana: Mladinska knjiga, Animateka.
- THOMPSON, Stith 1997: *Motif-index of folk-literature: a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends*. Revised and enlarged ed. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, (po 1997) 7 zv. Vol. 1: A–C. 554 str.; Vol. 2: D–E. 517 str.; Vol. 3: F–H. 519 str.; Vol. 4: J–K. 499 str.; Vol. 5: L–Z. 567 str.; Vol. 6.1: A–K. 448 str.; Vol. 6.2: L–Z. 892 str.
- UTHER, Hans Jorg, 2004: *The types of international folktales: A Classification and Bibliography*, Parts I–III. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia (Academia Scientiarum Fennica).
- VANDOT, Josip, 1922: Kecec na volčji sledi. *Zvonček* 23/1–12. <http://www.dlib.si/v2/Default.aspx/>
- VANDOT, Josip, 1936: Pri Torklji Triborklji. *Zvonček* 37/9. 197–202.
- VANDOT, Josip, 1952: *Kecec nad samotnim brezdnom*. Ponatis iz *Zvončka*, 1924. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VANDOT, Josip, 1957: *Kecec na volčji sledi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VANDOT, Josip, 1965: *Kecec na hudi poti: planinska pripovedka*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VANDOT, Josip, 1969: *Kekčeve zgodbe*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VANDOT, Josip, 1970: *Kecec gre na pot: prva slikanica*. (Priredil France Bevk.) Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VANDOT, Josip, 1970: *Kecec se vrne: druga slikanica*. (Priredil France Bevk.) Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VANDOT, Josip, 1970: *Kecec in botra Pehta: tretja slikanica*. (Priredil France Bevk.) Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VANDOT, Josip, 1970: *Kecec ozdravi Mojco: četrta slikanica*. (Priredil France Bevk.) Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VANDOT, Josip, 2000: *Kecec in Pehta*. (Priredil Andrej Rozman.) Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VANDOT, Josip, 2001: *Kecec in Bedanec*. (Priredil Andrej Rozman.) Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VANDOT, Josip, 2002: *Kecec in Prisank*. (Priredil Andrej Rozman.) Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ZIPES, Jack 2002: *The Oxford companion to fairy tales: (the western fairy tale tradition from medieval to modern)*. Oxford, New York: Oxford University Press. <http://www.answers.com/library/Fairy%20Tale%20Companion/>
- ZIPES, Jack, 2006: *Why fairy tales sticks: the evolution and relevance of a genre*. New York, London: Routledge.